

CSEPREGI KLÁRA – CSEPREGI OSZKÁR – FÜLÖP ÁRON – ILLIK PÉTER – NÁNAY MIHÁLY – WEISZHÁR ATTILA

A TÖRTÉNELEM PEREMÉN. Adalékok Magyarország történetéhez

(*L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012. 316 o.*)

A történelem nem csak országos szintű politikai és hadi eseményeket jelent, hanem figyelme kiterjed az egyes emberek, a szűkebb közösségek életének mindennapjaira is. Az Illik Péter szerkesztésében és a francia–olasz–magyar L'Harmattan Kiadó gondozásában megjelent kötet tanulmányainak összekötő vezérfonala rendhagyó.⁹ A könyv műfajilag eklektikus, sőt, interdiszciplináris jellegű, amit a szerkesztői előszó is hangsúlyoz. Egymás mellett olvashatók művelődés-, életmód- vagy hadtörténeti dolgozatok, többségük „részletkérdéseket” taglal, de vannak szintézisre törekvő írások is. A 16 tanulmány közül nyolcat a „Hypothesis”, nyolcat a „Praxis” részbe sorolt be a szerkesztő: talán aszerint, hogy általánosabb, elméletibb, le nem zárt, vagy szűkebb, adalék jellegű témákkal foglalkoznak-e.

Szerzőnként csoportosítva a tanulmányokat, *Csepregi Oszkár* öt tanulmánya egyetlen fő kérdésre a bűvárkodás, kezdve a bűvár szó etimológiai vizsgálatától egészen az ismert és eddig ismeretlen had-, ipar- és sporttörténeti vonatkozásig. Imponáló, ahogy a bűvár szót illetően a bűjni, bűvő szóból eredeztetve bibliai, latin és indoeurópai nyelvi összehasonlításban „magyar specialitást” talál, átvizsgálva a középkori krónikát, az összes újkori magyar szójegyzéket és számos költői művet.

Időrendben az 1052-ben, Pozsony alatt történt, legendáinkból közismert esemény valóság tartalmának a boncolása következik: újdonság lehet az olvasók számára a szerző megállapítása, miszerint a *Képes Krónikában* és Bonfininél a Zotmund néven nevezett, III. Henrik császár hajóit megfűró vitéz mára elterjedt Bűvár Kund nevét Vörösmarty Mihály adta. (Személyes véleményünk, hogy a „Kund” a känd, kende régi méltóságnév régies írása, mint ahogyan a Bánk bánból ismert „Petur” bán is helyesen Pétér bánnak ejtendő.) Csepregi Oszkár is létező személynek tekinti Zotmundot és észreveszi, hogy a források soha nem bűvárnak, hanem „az úzás művészetében jártas” embernek nevezik. Nem tér ki viszont arra, milyen eredetű a Zotmund név. Aligha kétséges a germán hangzás; de hogyan került a magyar seregbe egy „német”? Pozsony királyi várával szemben áll Oroszvár (németül Carlbürg, ma Pozsony kerülete: Rusovce) vára. Az Árpád-házi uralkodók testőrségét Gézától a känd–oros közösség adta, akik közül a krónikákban Szent István hadvezéreként a Koppány vezér ellen harcoló Hont (Hunt), Pázmán (Baseman) és Vencelin közismertek. Az már kevésbé ismert, hogy e testőrök királyaik kegyéből birtokokat, kiváltságokat kaptak és a birtokokon letelepedtek. Így Könyves Kálmán (1095–1116) a krónikák szerint Galíciából behozott ajtónállóinak adta a nógrádi Nagyoroszit és vele együtt, „testvérfaluként” a Duna Szentendrei-szigete északi csücskében a csak hajóval megközelíthető Kisoroszit, s lakói kiváltságait 600 éven át megőrizték.¹⁰ Úgy véljük, Oroszvárban, a Visegrád közeli, folyóparti Kisoroszihoz (vagy Nemesoroszihoz) hasonlóan ilyen, az evezéshez, úzásához értő testőrök laktak már korábban, is ezek egyike lehetett Zotmund.

A bűvárok a történettudományt is segítik, amikor víz alá került romok, elsüllyedt hajók kincseinek feltárásában működnek közre. Egy régóta, de sok tévedéssel ismert esemény, az 1723-ban Szegednél római kori feliratos kövekkel teli dereglye lelőhelyének beazonosítása a kötet egyik szenzációja. Közül 300 éves olasz nyelvű katalógusok maradtak fenn bécsi és itáliai könyvtárakban a végül Bécsbe került ún. Ariosti gyűjteményről, de ezek sem azonos, sőt ellenmondásos tartalmúak. Csepregi Oszkár hosszú bécsi kutatásokat folytatott és feltárta, tanulmányában pedig fordí-

⁹ Hat szerzője nem főállású tudományos munkatársa valamely akadémiai, egyetemi kutatóhelynek, nem is levéltáros vagy muzeológus, aki a gondozására bízott irat- vagy tárgyi gyűjteményeket feldolgozva foglalkozik egy-egy történelmi kérdéskörrel. Négyen történelem szakot végeztek, majd – a mai igen szűkös kutatóhelyi álláslehetőségek miatt – elismert iskolai tanárok lettek. A Csepregi házaspár hölgytagja könyvtárosként, férje pedig honvédtisztként és a bűvárkodás szenvedélye által vezérelve mélyült el történelmi témákban.

¹⁰ *Erdős István*: Nagyoroszi. Salgótarján, 1998.

tásban közli a korabeli hivatalos jelentések hiteles változatait. Így sikerült beazonosítani a Bécsbe eljutott három bárkával elszállított, ott a mai Osztrák Nemzeti Könyvtár épületébe beépített, máig jó állapotban lévő műkincseket, ami nem kis művészettörténeti kutatási eredmény. A szerző azonban továbbment, és bár korabeli térképeket nem talált, a leírásokból minden eddiginél pontosabban sikerült behatárolni a hajdani szegedi sókikötő és sóraktárak helyét. Az önzetlenül segítő szegedi búvárok megállapították, hogy a keresett római feliratos kövek nem a mai folyómederben vannak, hanem beépültek a szegedi vár parti védművei alá.

A Csepregi házaspár egyik közös munkája látszólag résztéma: gróf Széchenyi István és az új világtalálmány, a bűvárharang első hazai alkalmazása a Lánchíd építési munkálatai során 1837-ben. Szerzők e munkájukban is csillogtatják erényeiket, a pillanatképet széles európai és hazai keretbe és Széchenyi életművébe illesztik. Korabeli újsághírek felidézésével, olvasmányos stílussal teszik élvezetes olvasmánnyá írásukat.

Csepregi Klára két önálló közleménye közül az első egy évszázados parlamenti eseményt idéz fel. A radikális függetlenségi ellenzék és „Ófelsége” parlamenti rendesinálásra rendelt katonái leg súlyosabb összecsapását az jelentette, amikor Ferenc József utasítására karhatalommal oszlatták fel az országgyűlést. Az eseményeket bőven tárgyalta a korabeli sajtó, s azóta a korszak politikatörténetéről szóló számos történeti mű. Most azonban egy eddig ismeretlen forrás, egy szemtanú, Krompacher Jenő, az idő tájt a IV. hadtest századosa 1948-ban írt, máig kéziratossá visszaleltékésével ismerkedhetünk meg az eredetileg az *Új Honvédségi Szemle* 1996/1. számában megjelent, most javított és átdolgozott szöveggel újra kiadott cikkben. A fő újdonság, hogy herceg Lobkovitz Rudolf tábornagy, a IV. hadtest cseh-osztrák parancsnoka magyarbarátsága jelenként az uralkodónál tett audiencia után nem vállalta az alkotmányellenes parancs teljesítését, inkább nyugdíjazását kérte. Egyetlen észrevétel kell tennünk: az írás nem nevezi meg, mikor volt a „nagy nap”, amikor az országgyűlést szétkergették. A szövegben az szerepel, hogy Fejérváry Géza miniszterelnök és Kristóffy József belügyminiszter utasítását hajtotta végre Fabricius Viktor ezredes, de ez tág időhatár, a darabont kormány 1905. június 18 és 1906. április 8-a között ténykedett és közben kétszer is lemondott (1905. június 22., szeptember 12.). A szerzővel egyeztetve megállapítottuk, hogy a parlament szétkergetésére – Nyíri Sándor teljhatalmú királyi biztos utasítására Fabricius Győző honvéd ezredes által – 1906. február 19-én került sor. 1906. április 8-án Wekerle Sándor másodsorú kapott megbízatást a kormányalakításra és ezzel némileg békésebb évek következtek.

Csepregi Klára *Xántus János a kémjelentések tükrében* című közleménye e sorok írója számára különösen értékes. A reformkori országgyűlési politikusok prozopográfikus almanachja névcikkeinek, illetve az 1848/49. évi első népképviseleti országgyűlés képviselői, tagjai almanachjai életrajzainak összeállítása során jömagunk is sok száz titkosrendőri „jellemzést”, illetve Bach-korszakbeli megfigyelési kartont fordítottunk le és közöltük összefoglaló tartalmukat. A Xántus Jánosról írt kémjelentéseket a bécsi Állami Levéltárban a Külügyminisztérium Információs Hivatalának (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ministerium des Äusseren Informationsbüro) „A-Akten” elnevezésű irattömege őrizte meg. Kubassek János, az erdi Magyar Földrajzi Múzeum igazgatója jóvoltából ismertté váltak a híres székely-magyar felfedező és természettudós Xántus János (1825–1894) emigrációból édesanyjához, barátaihoz hazairt levelei, melyeket a levéltitok szemérmetlen megsértésével a postahivatali spiclik itthon és külföldön (!) felbontottak és lemásoltak. A levélíró teljes naivságát bizonyítja, hogy névsorokat írt a magyar emigránsok külföldi segítőről, az Egyesült Államokban „Új-Budán” (New Buda) élő telepesekről, és Xántus horvát kapcsolatai sem maradtak ismeretlenek a kutakodó, buzgó hivatalnokok előtt. További felfedezése a cikknek, hogy Xántusról – és más volt 1848-as hazafiakról – még amnesztiával való hazatértük után is készültek kémjelentések, hősünkről pl. 1864-ben. Ótátrafüreden, pihenése során. Hiába, a titkosrendőrségnek működnie kellett... Egyetlen észrevétel: a levelek egyik címzettje, Muyszer József (1809–1882) plébános és 1848-as népképviseelő alapos életrajzát megírta Nagy Pál, és az megjelent az általunk szerkesztett *Az 1848/49. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja* című kötetben (585–586. o.) Így nem „gyanítható”, de biztosan tudható, hogy Muyszer 1849-ben Debrecenben, sőt még Szegeden is részese volt a szabadságharc parlamentje hősi helytállásának. Mivel a 11 titkos ügyiratból a cikk egyelőre hármat ismertetett, a továbbiak feldolgozását is reméljük.

Fülöp Áron érdeklődése a hadtörténelem felé irányul. A kötetben mégsem háborúkkal, csatákkal, hadsereg szervezettel, vagy nagy hadvezérekkel foglalkozó írással jelentkezik, hanem egy igazi „peremjelenséggel”. Az I. világháborút magyar közkatonák naplói alapján mutatja be. A paraszti naplókát a néprajzosok, helytörténészek már régóta nagyra becsülik kutatásaik során, ezekből közvetlen közelről – és nem a hivatali szervek szemszögéből – ismerhető meg az egyszerű falusi emberek élete, munkája, gondolatvilága. Nyújtanak-e újat, különlegesen egy világháborúról a parasztból lett közkatonák egyszerű stílusban, néha helyesírási hibákkal füzetekbe rótt gondolatfüzerei? Fülöp Áron a Néprajzi Múzeum Adattárában három, a Hadtörténelmi Levéltár pedig két háborús naplót talált. Kuriózum a taktaharkányi Boros Zsigmond műve, aki a nagy háború kezdetétől végéig – az ősi balladák hagyományörzőjeként – verseibe szedte élményeit. Csonka Mihály és Szombati József Kiskunhalasról, a jeles, ősi hajdú családból való Karap Imre Hadházáról, a 18 éves önkéntes Balogh Imre pedig Mezőberény környékéről került a seregbe. A szerző általános képet is alkot, amikor a katonák szemével ismerteti a sorozás, a kiképzés, a felszerelés, a frontra utazás lefolyását, az elhelyezés, az étkezés, a higiénia körülményeit, az első ütközetek, visszavonulások élményeit és az emberi viszonyokat a tisztekkel, a más nemzetiségű katonátsákkal, s nem utolsó sorban a helyi lakossággal. A legnagyobb élmény azonban mindenkinek a háború túlélése és a szerencsés hazatérés volt.

Illik Péter négy tanulmánnyal jelentkezik a kötetben. Kutatási területe régóta a török elleni nyílt háborús és „békés” – valójában mindennapos „kis háborúkkal” zajló – másfél évszázad viszonyainak feltárása. A kölcsönös – a királyi és a török hadak kisebb, nagyobb csapatai által egyaránt üzött – fogolyszedő, vagyont rabló stb. akciók a hódoltsági peremvidéknek nevezett végvári vonal mindkét hátsószárában szüntelenül folytak. Milyen következményeket jelentett mindez a hadak árnyékában élő adózó nép mindennapjaiban? Ennek speciális forrásai ama kártételi jegyzékek, melyeket a XVII. századi békekötéseinek évtizedeiben állítottak össze a magyar vármegyék és földesúri uradalmak. A török kártételek adatai, leírásai számos aspektust teremtenek, így megismerhetők a hódoltatás, summáltatás legális és illegális adóterhei, a védtelen lakosság foglyul ejtéséből és értük váltságdíj követeléséből kiszarolt összegek nagysága, ami nyomorba döntötte a népet. E jegyzékek adatai alapján Illik Péter semmiféle más forrásból nem kikövetkeztethető, merőben újszerű vizsgálatokat is végez. Így az emberrablások, gyilkosságok, s a falvak házainak száma alapján megkísérel demográfiai adatokra – népességszámra és fogyásra – következtetni, de végül korrekteen megállapítja: néhol sokkal több volt az elrabolt és megölt ember, mint ami a házak számából arányosan következne. A *Török kártételi listák és végrendeletek a 17. századi Győr városban* című tanulmány egy konkrét, Győr vármegye által 1642-ben írt sérelmi jegyzőkönyvet és kártételi jegyzéket hasonlít össze a város polgárainak 1631–1654 közötti magyar nyelvű végrendeleteivel. E kedvező forrásadottság lehetővé teszi, hogy összevetésükkel azt is érzékelnünk tudjuk, a károsodott polgárok milyen mértékben szegényedtek a rablások miatt. A tanulmány bőséges táblázatokban gyűjti egybe és mutatja be a károsultak nevét, életkorát, haláluk esetlegesen ismert idejét, a végrendelet létét vagy nem létét, a káreset időpontját, típusát (értsd jellegét: személyek, jószágok és számuk). Illik Péter az objektivitás szép és követendő példáját mutatja, amikor a „szent békeség”, de valójában „kis háborúk” évtizedei kártételeinek török aspektusát is bemutatja. A magyar történészek részéről nem ő az első, aki ezt teszi. Már az 1547. évi drinápolyi békét követő évben megindultak a kárendezési megbeszélések, majd az 1606. évi zsitvatoroki béke után is 75 éven át folyamatosak volt e kimeríthetetlen témákban a tárgyalások. A magyar végvárai katonái is rabolgattak, sőt, a töröknek adózó magyar jobbágyokat is elfogtak, marháikat pedig százával hajtották el. Erre sok példát ad a *Török kárvallások a 16–17. századi Magyar Királyságban* című közlemény, amely pl. a budai pasák panaszait ismerteti. Hogy mennyire ellentétesen lehet magyarázni egy kor jelenségét a történészeknek, jellemző, hogy a török iskolákban ma is úgy tanítják, hogy a török-ség fél évezredes balkáni s másfélszáz éves magyarországi jelenléte során magas rendű kultúrát terjesztett. Meghonosítottak számos gyümölcs- és zöldségfajtát, forgalmaztak kiváló kézműipari termékeket, terjesztették a fürdőkultúrát stb. Mindebben van igazság, de a néptelenné, kirabolttá tett vidékek ténye ennek ellentétét, a vandalizmust és a pusztulást is bizonyítja.

Nánay Mihály érdeklődése a XIX–XX. századi közjogi kérdések, illetve a Habsburg–Lotharingiai uralkodóház „magyar ágának” szerepe felé irányul. Két esszéje közül az első (*Legitimitási átme-*

netek a 20. századi Magyarországon) a legitimitás fogalmának tanáros precizitását értelmezésével kezdődik, kiemelve, hogy a társadalmi felhatalmazás és konszenzusos elfogadottság, ha együtt jár a vezetési alkalmassággal, szentesíti és erősíti a hatalmat, míg annak hiánya, az erőszakos rendszer előrevetíti a közeli bukást. A kiegyezés utáni dualista monarchia erős legitimitását a magyar történelmi alkotmányból való szerves kifejlődése biztosította, de gyengítette a választójog szűk volta. Szerző álláspontja világos: a monarchia 1918. őszi bukása után a legitimitás kérdése akuttá vált, a kommunista „tanácsköztársasággal” teljesen megszűnt, Horthy Miklós kormányzósága viszont helyreállította azt. A II. világháború végén a közjogi legitimitás még bonyolultabb kérdéssé vált, hiszen mind Szálasi és a nyilasok hatalomra jutása, mind a szovjet csapatok által elfoglalt területen megalakult Ideiglenes Nemzetgyűlés és kormány megalakulása külső fegyveres beavatkozás következménye volt. Nánay arra az álláspontra helyezkedik, hogy mindkét esetben voltak a hatalomra kerülésnek legitim és illegitim vonásai. Ami újszerű és merész, hogy a szerző mérlegre teszi a kommunista rendszert is, hangsúlyozva, hogy a legitimitás és a diktatúra egymást kizáró fogalmak, így a Kádár korszak „puha” diktatúrája sem legitim. Az 1989. október 23-án kikiáltott III. Köztársaság legitimitását elismeri, azonban legnagyobb hibájának tartja, hogy nem húzott erős cezúrát az előző rendszer után, hanem a „kerekasztal tárgyalásokon” aktívan el nem ismerve a régi rendszert, de passzívan átalakítva annak alapvető törvényeit (elsősorban az 1949. évi XX. tc. „népköztársasági alkotmányát”) hozott létre valódi demokráciát. Ez a kérdés napjainkig erősen megosztja a magyar politikai közvéleményt és meggyőződésünk, hogy nem válaszolható meg ilyen sommásan.

Nánay Mihály másik esszéje Fülöp Áronhoz hasonlóan az I. világháború egyes kérdéseit egy napló alapján közelíti meg. A szubjektív forrás szerzője azonban ez esetben Habsburg-Lotharingiai József Ágost főherceg, a VI. hadsereg parancsnoka, aki hat kötetes, 1933-ban megjelent, *A Világháború, amilyenek én láttam* című memoárjában részletesen foglalkozik az 1918. júniusi döntő jellegű piavei csata elvesztésének okaival. A rövid, de velős írás elemzi, hogy nem a monarchia hadiipara és az emberanyagot, ellátást biztosító hátország kimerülése, hanem az elhibázott haditerv volt a vereség fő oka, amit a legfőbb hadvezérek (Conrad von Hötzendorf, Svetozar Borojevic, Arz vezérkari főnök) versengése okozott, és az offenzíva céljaiban való egyet nem értésük „harcászati abszurdumot” hozott létre, s ez okozta az októberi teljes katonai összeomlást előidéző piavei kudarcot.

Weiszhár Attila A Habsburg birodalomépítés és a Magyar Királyság viszonyának alapvonalai című tanulmánya igazán nagy ívű áttekintésre vállalkozik. A Habsburg–magyar viszonyt, a császári ház dinasztikus, abszolutisztikus terjeszkedését több évszázadon át egy modell segítségével kívánja bemutatni és értelmezni. Az angolszász mintára nálunk is gyökeret vert modellalkotásban van előzmény és példa. Több neves történészünk, így Szakály Ferenc és Varga J. János, akik a magyar török viszonyt, R. Várkonyi Ágnes, aki a XVII. századi Habsburg abszolutizmust tárgyalta európai összefüggésben. A téma felettébb széleskörű és bonyolult voltát az tény okozza, hogy a Habsburg-dinasztia hetedfél évszázadon át (1272–1918) uralta Közép-Európa nagyobbik felét és viszonya a Magyar Királysággal ugyanilyen hosszú volt (1282–1918).

A tanulmánykötet értékes adalékokkal és figyelemre méltó elvi és általános megállapításokkal, hipotézisekkel gazdagítja történettudományunkat. Mindenki számára hasznos kötet ez, legyen az akadémiai kutató vagy egyetemi tanár, levéltáros vagy történelem iránt érdeklődő mutató olvasó.

Pálmány Béla